

42. Levi-Strauss C. La pensee sauvage / Levi-Strauss Claude. – Paris: Plon. – 1962.
43. Maalouf A. In the name of identity / Maalouf Amin. – New York & London: Penguin Books. – [1998] 2003.
44. Morin E. La Methode. I. La nature de la nature / Morin Edgar. - Paris: Seuil (Collection Points). - [1977] 1981.
45. Morin E. L'homme et la mort / Morin Edgar. - Paris: Seuil. – 1951.
46. Morin E. Method. Towards a study of humankind. Volume 1: The Nature of nature / Morin Edgar. - New York: Peter Lang. – 1992.
47. Morin E. On complexity. - Cresskill, New Jersey: Hampton Press. – 2008.
48. Nancy J.-L. Le sens du monde. Edition revue et corrigee / Nancy Jean-Luc. – Paris: Galilee. – [1993] 2002.
49. Pascal B. Pensees / Pascal Blaise. – Paris: Gamier Ereres.
50. Quere L. Des miroirs equivoques. Aux engines de la communication moderne / Quere Louis. – Paris: Aubier Montaigne. – [1982] 1992.
51. Ricoeur P. Oneself as another (trans. Kathleen Blarney) / Ricoeur Paul. – Chicago & London: The University of Chicago Press. – [1990] 1992.
52. Sennett R. The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism / Sennett Richard. – New York and London: W. W. Norton & Company. – 1998.
53. Thomas L.-V. Anthropologie de la mort / Thomas Louis-Vincent. – Paris: Payot. – 1975.

УДК 316.723(=161.2)(47+57)

О. О. Ковальчук

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРЕНАХ СРСР ЗА МЕЖАМИ РЕСПУБЛІКИ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ ХХ СТ.)

Друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. відзначені як час найбільшого піднесення національно-культурного руху українців на теренах Радянського Союзу. Спостерігається масова еміграція українських селян, які знаходилися у складі Російської імперії. Попри численні перешкоди у місцях компактного поселення українців на теренах Радянського Союзу за межами України були відчутні успіхи у справі українізації.

The second half of the 1920s, beginning of 1930 of the XX century is considered as a time of the greatest actualization of national and cultural movement of Ukrainian people on the territory of the Soviet Union. Mass emigration of Ukrainian peasants who were the part of Russian empire took place. In spite of numerous obstacles in the place of compact settlement of Ukrainians on

ВИПУСК 4

the territory of the Soviet Union outside Ukraine some progress in the process of ukrainization was noticed.

Друга половина XIX – початок XX ст. були відзначені масовою еміграцією українських селян, які знаходилися у складі Російської імперії. Поселялись вони у переважній більшості на її околицях: на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, на Далекому Сході та в інших регіонах держави, де були вільні неосвоєні землі. На цей час далеко за межами України з'являються українські назви поселень: Васильківка, Звенигородка, Київ, Ніжин, Ново-Київське, Переяславка, Полтавське, Прилуки, Ромни, Українське, Харківка, Хмельницьке, Хорол, Чернігівське та інші. У Кубанському округу знаходимо Уманський і Канівський райони, у яких українці склали понад 80% населення; у Таганрозькому округу – Миколаївський район (понад 90%), у Владивостоцькому округу – Чернігівський район (понад 60%). За даних Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., в Російській імперії українців нараховувалось 22381 тис., з них поза межами дев'яти українських губерній – 5375 тис. Ця цифра занижена, бо національність визначалась за рідною мовою.

Згідно перепису населення 1926 року в СРСР за межами України проживали 7975 тис. українців, які склали майже 25% українців. У представленій таблиці подаємо найбільш густонаселені українцями регіони СРСР із визначенням їх відсотка до всього населення краю, а також, який відсоток із них вважало українську мову рідною [14].

Адміністративно-територіальні одиниці	Кількість українців	% укр. від усього населення	Вважають рідною укр. мову, %
Воронізька губернія	1009211	33,2	92,4
Курська губернія	513540	19,4	91,0
Північно-Кавказький край	3106766	37,1	58,5
Донський округ	498287	44,0	51,3
Кубанський округ	915402	61,5	79,7
Краснодарський край	103250	83,9	94,5
Ставропольський округ	245755	33,1	34,7
Таганрізький округ	191771	71,5	35,5
Сибір	827536	9,5	55,9
Далекий Схід	315203	16,8	51,0
Владивостоцький округ	148768	26,0	46,1
Хабаровський округ	49430	26,2	63,2
Казахська АРСР	860822	13,2	78,7

На чужині українські селяни намагались триматись скупчено, про що, зокрема, свідчать і назви поселень. Переселялись, як правило, групами або й

цілими селами. А нові, які приїжджали, при наявності вільних земель, облаштувались біля односельчан або з одного повіту, губернії. Хоча широко були розповсюджені і змішані поселення, головним чином російсько-українські. В основі чого були мовні і релігійні фактори. Поселившись разом, легше було подолати численні побутові труднощі, а також зберегти свої національні традиції, культуру, віру, загалом етнічність. Українці будували і оздоблювали своє житло на новій землі на зразок тих, що були на залишеній батьківщині. По ним можна було дізнатись хто там живе – полтавчани, чернігівці чи з якої іншої губернії. Національні ознаки в інтер'єрі кімнат: вишивані подушки, скатертини, рушники, килими, порцеляна. Навіть по вишиванкам (кольорова гама, малюнки) можна було визначити з якої частини України виїхав господар. Українці відзначались стійкістю у збереженні своїх звичаїв: у будівлі, в одезі, харчуванні, жестів, обрядів, мови і т.д.

Друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. відзначені як час найбільшого піднесення національно-культурного руху українців на теренах Радянського Союзу. Чому, безперечно, сприяли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому було взято курс на коренізацію, одним із напрямків якої була українізація. С.Баклаженко – український дослідник, учасник українізації на Північному Кавказі, говорячи про українізацію у даному регіоні, відзначав, що найкраще вона відбилась у п'яти напрямках: 1. Прагнення населення до української школи і культури взагалі. 2. Розвиток інтересу до української книжки. 3. Прагнення до української пісні, музики, театру, кіно і участі в розвитку цих видів мистецтва. 4. Зростання та розвиток українських літературних і наукових сил. 5. Українська видавнича робота [2]. Ці напрямки українізації були в цілому характерні для всіх регіонів СРСР.

У проведенні українізації було багато противників. А що найгірше, що серед їх немало було українців за походженням. Вони разом з представниками корінної національності довгий час стримували розвиток культурно-освітньої діяльності українських громад, який і без того надто повільно просувався. Виникали дискусії на місцях: чи потрібна праця серед українців або чи існують українці поза Україною, адже вони асимілювались. Так, наприклад, заступник голови Владивостоцького окружного комітету пояснював, що у Далекосхідному краї «особливо гостро стоїть корейське питання і по цьому питанню ми працюємо. Що ж стосується українців, то я не розумію, для чого потрібна робота серед них. Я сам українець, але погано читаю і не розумію українську літературу і українську літературну мову. Якщо ж дійсно потрібні українські школи і радянський апарат у районах, заселених українцями, то нехай українська держава буде школи і дає гроші на проведення українізації, тоді ми будемо проводити цю роботу. А нині у нас немає ані кадрів, ані коштів на цю роботу». Інший представник російської влади на Далекому Сході, теж українець, цинічно заявив: «У нас і

так багато труднощів при проведенні практичної роботи серед національностей краю, у нас гостро стоїть корейське, китайське питання, а ви ще піднімаєте питання про роботу серед українців і тим ще більше ускладнюєте нашу роботу».

Після обстеження культурного і господарського стану українців на Далекому Сході в 1929 р. член комісії ЦК ВКП(б) тов. Тропко у своєму звіті відзначав, що русифікаційована частина українців-комуністів заперечує українізацію тому, що не хоче українізуватися сама. Характерно, що в Сибіру виділені національні райони, сільради, наприклад, німецькі, казахські, хоча по кількості вони в декілька разів менші ніж українські. У районах, де мешкають останні, жодної української сільради чи району немає. А у семи адміністративних районах Славгородської округи, де утворені інші національні адміністративні одиниці, українці складають від 60 до 90 відсотків населення [22, Ф. 166, оп.5, спр.476 – Арк.1, зв., 13, 26, 29].

1928 р. журнал «Новим шляхом» (№ 4–5), який видавався у Краснодарі, опублікував статтю Б.Полякова «Проблеми українізації на Далекому Сході РСФРР». Автор наголошував, що станом на 1928 р. у краї немає жодної української школи, жодної хати-читальні, жодного пункту лікнепу, де українець міг би вчитись не російською, корейською (корейські лікнепи, до речі, є), а своєю рідною мовою. Попри те, що в деяких місцевостях Далекосхідного краю, як, наприклад у Владивостоцькій окрузі, по школах I ступеня вчиться українських дітей більше, ніж навіть росіян, українських шкіл нема. Подібна картина з школами сільської молоді. На думку автора статті, таке становище майже межує з *русифікаторською* (виділено в оригіналі. – О.К.) політикою давно-минулих часів, коли колонізація всього краю була одночасно і «вирішенням» національного питання. Спілкування з партійними, державними, громадськими діячами різного рівня свідчать, стверджував Б.Поляков, що всі вони не бачать потреби українізації. Одні кажуть, що між росіянами і «малоросами» різниці немає, інші, що у них «це питання ще не вирішено», а треті ще більш відверті – «наши малороссы ни в какой украинской культуре и языке не нуждаются, великолепно ассимилируются с старожилыми амурцами и другими народностями». Важко щось додати до такого «аргументованого» твердження.

Не давали спокою недругам українізації успіхи останньої. Тут вони проявляли активність, щоб як не зупинити, то хоч уповільнити цей процес. На з'їзді українських вчителів Північно-Кавказького краю (1926 р.) було констатовано, що серед завідувачів українських шкіл є особи, які зовсім не володіють українською мовою. Крім того, вчителів, які закінчили український технікум, призначали до російських шкіл, а російських вчителів – в українські школи. Це робиться очевидно для того, зазначалось на з'їзді, щоб губити українські школи на Кубані. Завідувач педагогічним технікумом у станиці Полтавській за ведення роботи українською мовою, за виступи

серед мас на підтримку українізації тільки протягом одного року отримав вісім доган, його двічі виключали з партії. Проводились перевірки кваліфікації вчителів, і, звичайно ж, «перевагу» надавали саме українським. У станиці Старощербинівській завідувач школою агітував проти утворення українського гуртка. У станицях Новоминській і Мінгрельській, незважаючи на вимоги батьків і учнів, було відмовлено в українізації старших гуртків шкіл. У станиці Андрієвській звільняли з посади тих вчителів, які знали українську мову, а на їх місце брали російських. І це попри те, що існувало розпорядження, що в школах, де українці складають не менше 30%, мусить викладатися українознавство. На українські школи виділялось значно менше коштів. Як правило не вистачало грошей саме на українські підручники. У бібліотеці станиці Новомишастівської відмовлялися купляти українські видання. В Іманському районі на Далекому Сході діяв педагогічний технікум, у складі якого 78% викладачів були українці, а навчання проводилося російською мовою попри те, що була прийнята постанова українізувати цей технікум. Відчувалася гостра потреба в українських кадрах, а технікум готував спеціалістів для російських шкіл [11, 94-95]. З кінця 1920-х років Україна все частіше направляла своїх випускників в інші республіки. Були випадки, коли і вони попадали на роботу в російські школи. Подібних прикладів можна навести багато по кожному регіону.

Частина партійного і радянського апарату дивилась на українізацію як на явище випадкове, несерйозне, незаконне. Українізація набула рис поодиноких, епізодичних, відзначалось у статті «Шляхи українізації Кубані», яка була опублікована 1926 р. в журналі «Радянська освіта». А до того треба додати недооцінку місцевими, в тому числі й українцями за національністю, керівниками роботи національною мовою і пасивністю до проведення в життя постанов партії і уряду з національного питання. Керівники партійних, радянських установ і громадських організацій замість того, щоб пояснити громадянам національну політику партії і уряду, вороже ставляться до українізації. При таких умовах поспробуй заговорити про українізацію, робить висновок часопис.

Та все ж попри численні перешкоди становище мінялось на краще. Місцеві партійні і радянські органи влади прийняли низку постанов про посилення культурно-освітнього обслуговування українців у місцях їх компактного поселення. 2 вересня 1930 р. було проведено першу Всекавказьку нараду представників національних меншин, де обговорювалось питання культурно-освітньої роботи, в тому числі серед української. Робота по культурно-освітньому обслуговуванню українського населення Казахстану була визнана *надзвичайно слабкою* (Виділено нами. – О.К.) й ставилось завдання перед НКО якомога швидше почати практичне втілення в життя раніше прийнятих рішень шляхом переведення шкіл на українську мову, відкриттям нових, обслуговуванням місцевого населення

національною мовою, а також політико-освітніми заходами, забезпечивши їх відповідними українськими кадрами, літературою, пресою тощо [22, Ф. 166, оп.9, спр. 1088 – Арк.32-33].

Президія національної ради Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету 19 липня 1931 р. прийняла постанову «Про українізацію на Північному Кавказі», згідно якої 20 районів (усі були вказані. – О.К.), де більшість населення складала українці, підлягали до суцільної українізації в 1931 р. У цих районах повинні були бути українізовані апарати всіх станичних, районних, державних, радянських, кооперативних і господарських організацій та установ крім органів ДПУ та військових. Райвиконкоми зобов'язувались закінчити українізацію в основному до 1 вересня 1931 р. і забезпечити цілковите завершення її до 31 грудня 1931 р. 12 райвиконкомів (також були названі у постанові. – О.К.) до 1 січня 1932 р. повинні українізувати апарати окремих станичних і сільських рад, де переважна більшість складала українці, а також апарати усіх організацій цих станичних і сільських рад, забезпечивши відповідні районні організації робітниками, які знають українську мову. У відповідності до цієї постанови райвиконкоми зобов'язувались передивитись плани робіт з українізації для того, щоб завершити їх в основному до 1 жовтня 1931 р. і повинні були довести плани українізації до кожної станичної і районної ради і встановити сувору відповідальність і контроль за виконання цих рішень. Для забезпечення реального здійснення цих планів райвиконкоми зобов'язувались виділити потрібні кошти через додаткове асигнування зі станичних і районних бюджетів і господарських організацій.

У постанові наголошувалось на необхідності негайно організувати в станицях і районному секторі 3-місячні курси для всіх співробітників і відповідальних працівників. У *триденний термін* (виділено нами. – О.К.) Крайраднарос мав розробити і розіслати на місця методичні вказівки, програми і порядок організації курсів, забезпечивши останніх необхідними підручниками і викладачами. Крайовий відділ праці повинен був прискорити облік українських фахівців, які працюють у російських районах і забезпечити їх переведення на роботу до українських районів не пізніше 15 серпня 1931 р. Крайнацвидав був зобов'язаний забезпечити безперебійне постачання українською літературою, підручниками ті райони, що підлягали цілковитій і частковій українізації. Для забезпечення кадрів до 1931 р. підлягало цілковитій українізації педагогічні технікуми у станицях Брюховецькій, Уманській, Куцівській та Єйську. Північно-Кавказький крайовий виконавчий комітет звернувся з проханням до уряду України направити якомога більшу кількість фахівців, щоб використати їх знання «на керівній роботі у районах і на селі» [21, 173-176].

Президія Казахського ЦВК 21 березня 1930 р. прийняла наступні конкретні рішення щодо обслуговування українців рідною мовою: у

місячний термін визначити сільради і райони, де більшість населення складають українці. При майбутньому районуванні врахувати потребу залишення національно однорідних українських районів; у селищах і районах, де українці складають більшість, до 1.1.1931 р. перейти на обслуговування населення українською мовою і забезпечити повний перехід ведення справи українською мовою не пізніше 1.1.1933 р.; комісаріату освіти розробити конкретний план на 1933 рік для українських шкіл чи відділів при школах, забезпечити їх до того часу кадрами і підручниками, а також художньою літературою, пресою та іншими матеріалами національною мовою українські бібліотеки, хати-читальні.

Колегія Наркомату освіти КАСРР 30.1.1930 р. постановила: районним виконавчим комітетам негайно розпочати роботу по укомплектуванню українських шкіл вчителями, щоб в 1931/32 учбовому році провести українізацію. Районні відділення повинні були не пізніше 15.II.1931 р. підготувати і направити в НКО України списки вчителів-українців на навчання у Всеукраїнському заочному інституті народної освіти, а сектору кадрів НКО КАСРР до 1.1.1931 р. розробити і передати на затвердження Колегії заходи по підготовці кадрів на українців Казахстану, а також розподілити відповідно по районам на навчання у вищих і середніх спеціальних учбових закладах України, що були виділені для українців Казахстану [22, Ф.166, оп.9, спр.1088 – Арк.14, 14зв.].

Постанова Президії Далекосхідного крайвиконкому «Про українізацію культурно-освітніх закладів у 1932/1933 навчальному році» передбачала переведення на українську мову 1239 комплектів шкіл I ступеня, 159 груп денних та 35 вечірніх ШКМ, 47 груп ФЗС, 10 груп педтехнікуму, 5 груп педробфаку, 3 групи педінституту, 379 комплектів дошкільних закладів, 368 хат-читалень та червоних куточків, 6 будинків соцкультури та 10 районних бібліотек; а також повне переведення на українську мову Чернігівський педагогічний робітничий факультет та передача його у підпорядкування Благовіщенському педінституту; останній був зобов'язаний не пізніше 1 січня 1933 р. розгорнути філіали денного та вечірнього українського педагогічного робфаку в Олександрівську [16, 127-128].

Українці в місцях компактного поселення з ентузіазмом бралися за роботу по відродженню своєї мови, культури, освіти. Та вони розуміли, що лише своїми силами, своїм ентузіазмом без допомоги України ці проблеми вирішити неможливо. Майже в усіх постановах йшла мова про необхідність звернутись до уряду України надати допомогу. Одне з найбільш болючих питань у проведенні українізації – питання кадрів і літератури. Представник крайради Північного Кавказу Федір Чапала наголошував, що «питання кадрів є надзвичайної ваги. З нашими кадрами не можемо сподіватися здійснити поставлені задачі. Власними силами ми не справимося з виконанням цього завдання. Ми будемо мати потребу в цьому протягом

трьох років, доки наші технікуми будуть цілком українізовані і буде працювати Комуністичний університет на Північному Кавказі». У зв'язку з постановою про українізацію районів Далекого Сходу її керівництво у серпні 1931 р. звернулось з проханням до уряду України направити 288 українців-педагогів і культпрацівників. Для перевезення людей було виділено 350 тис. карбованців. Директор агропедінституту м. Благовіщинська у листі від 3 серпня 1931 р. до Наркомату освіти УСРР повідомляв, що 1931 р. заплановано відкрити низку нових культурно-освітніх установ на Далекому Сході. У зв'язку з цим просив направити чотирьох спеціалістів, бажано з числа професорів чи доцентів: завідувача українським відділенням, викладачів політекономії і економічної політики, педагогіки, української мови і літератури. Гроші для переїзду були виділені. Заробітна плата професора встановлювалась у розмірі 400 карбованців, доцента – 360, асистента – 280. Вони також забезпечувались квартирами. У жовтні 1927 р. по допомогу до українського уряду направити українських фахівців звернувся завідувач Уральського виконавчого комітету Рад. З Нижньо-Тагільська Уральської області писали, що надаючи «виключне значення укомплектуванню національних шкіл», відкривають українську школу і у зв'язку з цим просили направити 10 вчителів-українців [22, Ф.166, оп.7, спр.249; оп.9, спр.789; оп.10, спр.857, 858].

Уряд України приділяв певну, хоча недостатню в силу різних причин, увагу збереженню українства поза батьківщиною. Велика заслуга у цьому плані належала Миколі Скрипнику, який у 1927–1933 рр. обіймав посаду наркома освіти. На засіданні колегії НКО УСРР 16 жовтня 1930 р. обговорювалось питання про стан і завдання культурного обслуговування українського населення у Казахстані і на Кубані. Проблеми, які стояли перед українцями цих регіонів – були подібні. «Нашим завданням, – наголосив М.Скрипник, – повинно бути культурно-національне обслуговування цілої трудящої української людності, яка знаходиться поза межами УСРР. Цей наш обов'язок ми мусимо виконати, з наших злиднів мусимо урізати, виділити роботу для того, щоб просунути далі культурно-національне обслуговування українського населення. Треба прямо сказати, що ми у цьому напрямку досі ще дуже мало зробили і цього завдання ще повнотою перед собою не ставили». Для більш повного задоволення культурних потреб українського населення в СРСР, НКО УСРР зобов'язувався передбачити певні заходи для допомоги наркоматам освіти відповідних республік в обслуговуванні українського населення. При цьому підкреслювалось, що ця допомога має бути дуже продуманою і тактичною, щоб, з одного боку, не носила характеру втручання в їх роботу, а з іншого – допомогу обмежити тими галузями, без якої не зможуть обійтися без України. Одним з елементів допомоги мала бути підготовка кадрів. У зв'язку з цим вказувалось на необхідності виділяти щорічно певну кількість місць у

вищих і середніх учбових закладах України, переважно педагогічних, для українців інших республік, забезпечивши їх стипендіями як за рахунок республік, що командують, так і України. Державне Видавництво України та інші видавництва республіки мали організувати, за погодженням з наркоматами освіти відповідних республік, продаж української літератури в місцях компактного поселення українців. Повинні були бути вжиті заходи до розповсюдження української преси серед українського населення союзних республік [22, Ф.166, оп.9,спр. 1088 – Арк.19-26, оп.8, спр. 25 – Арк. 9-10].

Партійні, радянські, культурні, освітні і наукові установи приймали конкретні зобов'язання по наданні допомоги українцям в СРСР. Так, наприклад, колектив київського інституту народної освіти 27 листопада 1931 р. прийняв рішення про відкомандирування на Далекий Схід «активних, ідеологічно витриманих комсомольців». У ці роки кампанія допомоги набула великих розмірів. Молоді спеціалісти з України вірили, що своєю працею вони зможуть внести посильний вклад у справу розбудови і збереження української освіти, культури поза УСРР. Ось що писав у своїй заяві молодий викладач Бабинцев: «Довідавшись про потребу в наукових робітниках для педагогічної роботи в агропедагогічному інституті на Далекому Сході я об'являю себе мобілізованим для поїздки на роботу до Благовіщинська доцентом кафедри України на два роки. Цій роботі, як молодий науковий робітник, я надаю великого історичного значення». Наркомздрав України у своїх пропозиціях, розроблених у травні 1931 р. щодо надання шефської допомоги українському населенню Казахстану, ухвалив з випуску 1931 р. з вищих учбових медичних закладів направити на роботу до українських районів Казахстану 11 випускників; надати по два місця в медичному інституті і аспірантурі інституту; налагодити регулярний обмін досвідом з Наркомздравом Казахстану; вивчити стан і необхідність медичної допомоги українському населенню краю; регулярно надсилати в українські райони медичну літературу. В 1931 р. лише на Далекий Схід було направлено 300 вчителів. 1932 р. до Середньої Азії, Північного Кавказу, Центрально-Чорноземних областей виїхало 5 тис. вчителів. Варто зазначити, що тут була ще одна вагома причина, про яку на той час не прийнято було говорити: матеріальна скрута української інтелігенції [22, Ф. 166, оп.7, спр. 249; оп.9, спр. 789; оп.10, спр. 857, спр. 914].

У 1920-ті роки виникла нова форма надання допомоги – шефство.

10 серпня 1931 р. ВУЦВК прийняв постанову, згідно якої 9 міських рад України мали взяти шефство над 9 районами Далекого Сходу, де українці складали від 51 до 86 відсотків населення. Шефи, згідно навіть попередніх планів (детальні плани передбачалось подати до ВУЦВК лише після обстеження підшефних районів. – О.К.), мали намір надати досить таки значну допомогу своїм землякам на Далекому Сході. Про це свідчить аналіз планів всіх дев'яти міських рад України [22, Ф. 1, оп.5, спр. 794; 4]. На жаль,

швидке згорання українізації не дало змоги отримати відповідь, наскільки ж ці плани були реальними і як би вони втілювалися у життя.

На травневому 1931 р. засіданні секретаріату ВЦВК України йшла мова про налагодження зв'язків з українцями у Казахстані і надання їм шефської допомоги. Було виділено десять районів, над якими планувалось взяти шефство. НКО України на 1931 р. виділив для українців з Казахстану 150 місць у вищих і середніх спеціальних учбових закладах: 73 в технікумах і 77 в інститутах. Уряд України забезпечував стипендіями і гуртожитками, уряд Казахстану – переїзд. Поряд з цим для посилення роботи серед української громади Казахстану було направлено 145 випускників: з інститутів – 95 осіб, технікумів – 50. Всього за період з кінця 20-х рр. до середини 1932 р. з України лише до Казахстану було відправлено 250 випускників вищих і середніх учбових закладів; понад 250 місць було виділено для українців Казахстану в навчальних закладах України; ряд наукових і учбових установ України були прикріплені до відповідних установ Казахстану; було відправлено велику кількість підручників, художньої літератури, преси та інших матеріалів українською мовою.

У Казахстані в 1931/32 навчальному році працювало три українських технікуми: Актюбинський, Федорівський та Амбасарський, у яких навчалось відповідно 194, 160 і 108 студентів. Були українізовані 292 початкові й 15 шкіл-семирічок. Працювали п'ятимісячні курси по підготовці у вищі навчальні заклади Казахстану та інших республік. Для українців курси діяли при Казпедтехнікумі в Акмолинську. До них були прикріплені Акмолинський, Щучинський, Карагандинський, Сталінський, Амбасарський райони – по 8 осіб у кожному. Українські кадри готував один робфак і одне відділення при вузі. Частково були українізовані і засоби масової інформації. На 1 березня 1932 р. у республіці діяло 127 хат-читалень, 40 бібліотек, 70 клубів, два будинки колгоспника, будинок культури, 15 кінотеатрів, 19 кінопересувок, по районах працювало 27 радіоточок, які обслуговували населення українською мовою. За допомогою уряду України було повністю українізовано одну газету, в Алма-Аті виходила щоденна крайова радіогазета українською мовою. Казахською мовою був виданий «Кобзар». У Державній бібліотеці Казахстану був створений відділ «Україніка», який комплектувався завдяки поставкам з УСРР. Сюди надходив обов'язковий примірник всієї друкованої продукції з республіки. Одночасно була направлена велика партія видань минулих років. У цій бібліотеці, як до речі і в інших, розташованих в СРСР поза УСРР, знаходились ті видання, які були вилучені з бібліотек України. Це пояснювалося тим, що циркуляр про вилучення «ворожої», антирадянської літератури за межі України не надсилався. 1927 р. в Казахстані було виділено 17 українських населених пунктів в самостійні адміністративні одиниці [22, Ф.166, оп.9, спр. 789; оп.10, спр.918; 7, 93; 8]. У лютому 1932 р. з метою подальшого посилення і

поліпшення роботи серед національних меншин при Президії Казахського ЦВК було створено відділ національних меншин.

На Північному Кавказі на початок 1932 р. діяло 1609 шкіл I ступеня, у яких викладали 558 вчителів і навчалось 221463 учні, 259 шкіл II ступеня – 552 вчителів, 42148 учнів, 12 педагогічних технікумів, короткотермінові педагогічні курси і сітка політпросвітних установ.

Заходами Північно-Кавказьких крайових організацій у липні 1931 р. був організований Український науково-дослідний інститут у Краснодарі у складі 5 штатних і 21 позаштатних науковців. Вони приступили до виконання планових тем з економіки, історії та етнографії, літератури та мистецтва, мовно-культурного будівництва. Інституту були передані Краснодарський історичний, Темрюцький і Таманський музеї, допомогли придбати бібліотеку на вісім тисяч книг. Бюджет на 1932 р. складав 30 тис. карбованців. Співробітники мовно-кубанського сектору почали вивчали у станиці Полтавській «досвід українізації партійного та радянського апарату, щоб потім опублікувати як кращий зразок реалізації ухвали партії та радвлади про українізацію окремих районів і станиць». Згідно планів, лінгвістична експедиція монокультурного сектора протягом II і III кварталів 1932 р. мала «дослідити межі розповсюдження української мови на території Північного Кавказу» [15].

Були досягнуті певні успіхи у видавничій справі. Так, представник УСРР на Північному Кавказі тов. Чапало на засіданні колегії НКО УСРР 7 грудня 1930 р. доповідав що у 1930 р. видавництво Північного Кавказу видало українською мовою 12 назв праць, а філія Центрвидаву протягом року – 659 арк. накладом 2416 тис. прим. 1931 р. – 149 назв книг і брошур загальним накладом 968 тис. прим. 1932 р. планувалось видати 600 назв накладом 4800 тис. прим. Поряд з цим 1931 р. видавництво видало й готувало до друку низку підручників для українських шкіл, у яких широко була представлена і творчість північнокавказьких українських письменників. У 1926–1932 рр. у Ростові-на-Дону двічі на тиждень виходила крайової «Червона газета», 1927–1929 рр. у Краснодарі – громадсько-педагогічний журнал «Новим шляхом». Було заплановано видавати ще 9 українських часописів і 3 журнали: літературний, науково-педагогічний і політично-громадський [22, Ф.166, оп.9, спр.789].

Успіхи у видавничій справі були досягнуті, долаючи величезні труднощі. Як наголошував уже згадуваний нами С.Баклаженко у статті «Українська культура на Північному Кавказі по жовтні», не було центру, який би об'єднав всю цю роботу і потрібного фонду. Ведуть українську видавничу роботу різні видавництва, іноді цілком випадково, через що авторам доводиться зазнавати багато митарств. У своїй роботі автори не знаходять потрібної їм матеріальної підтримки і часто видають свої твори за власні кошти. Центрраднацмен і видавництва України ставляться дуже прихильно

до української видавничої роботи на Північному Кавказі, але реальної підтримки не дають. Більше того, видавництва іноді ведуть так довго, злочинно довго, якісь свої комерційні розмови, зв'язані з друком, що навіть потрібні підручники не виходять своєчасно з друку, а робота видавничих органів межує з злочином.

У Центрально-Чорноземній області навчання в школах у місцях компактного проживання українців рідною мовою викликало «нечувану активність» останніх. У 1930 р. при облвиконкомі було створено відділ національних меншин, який відповідав за українізацію. На першому засіданні було прийнято низку конкретних заходів щодо українізації регіону. Відверто ніхто не виступав. Та фактично ніхто не хотів їх виконувати. Це засідання Олександр Зозуля – інспектор новоствореного відділу – охарактеризував як замаскований саботаж. І коли у травні 1931 р. обговорювались підсумки першого етапу українізації, то виявилось, що лише у третині районів проводять роботу більш-менш задовільно. Обласні організації до виконання постанови майже не приступали. Лише після цього були виділені відповідні кошти. У Воронежі був відкритий український педагогічний інститут. З кадрами допоміг уряд України. Почали видавати часопис «Ленінським шляхом», тираж якого виріс до 20 тис. прим., для малописьменних – «За письменність» [7].

Загалом у Центрально-Чорноземній області було українізовано понад 1500 шкіл, де навчалось понад 225 тис. учнів; 7 технікумів (420 студентів), 3 кооперативні школи (340 учнів), педінститут (210 студентів), організовано і діяло понад 100 хорів, понад 180 драматичних гуртків, укомплектовано більш як 200 бібліотек українською літературою, відкрито обласну книгарню та бібколектор, виходили дві газети і т.д. Був відкритий будинок української культури у Воронежі на 700 місць. При ньому працювало сім гуртків: театральна студія (50 осіб), хорова капела (50-60 співаків), літературний гурток (12 осіб) та інші.

На кінець 1920-х рр. у Нижньоволзькому краї були організовані 104 українські сільради. У 429 українських школах 1500 вчителів навчало близько 45 тис. учнів. Українські відділи були відкриті у Балашовському педагогічному технікумі, Самойлівському агротехнікумі, Саратовському індустріальному інституті й робітфаці. У Саратові видавали суспільно-політичний і літературно-художній щомісячний журнал «Ленінові заповіді», тираж якого 1932 р. становив 30 тис. прим., часопис «Шляхом Леніна» [3].

На Далекому Сході, як писала у ті дні крайова газета «Соціалістична перебудова», «в українських районах, де до 1929 р. не було жодної української школи, 1932 р. відкрито 1076 шкіл I ст. 52,5 тисяч дітей вчать в школах рідною мовою. Якщо в 1931 р. було 42 середні школи, де навчалось 1689 дітей, то 1932 р. – 219 комплектів середніх шкіл і охоплюють 8,8 тисяч учнів. Крім того, утворено 25 ФЗС та ШКМ із загальним числом до 30 тисяч

осіб, організовано український педагогічний технікум, український відділ агропедінституту... Організовано український переїзний театр, пресу в ряді районів переведено на українську мову...». 10 українських районів були виділені на Приморщині та 4 на Амурщині, де була введена українська мова не тільки в школах, але і в адміністрації [16, 129; 12, 156].

Попри численні труднощі робота по українізації на теренах Радянського Союзу в місцях їх компактного поселення розгорталась. Та 14 грудня 1932 р. з'являється Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлю в Україні, Північному Кавказі та у Західних областях. Це був початок офіційного наступу саме на *українізацію* (виділено нами. – О.К.). У цій постанові, зокрема, наголошувалось, що українізація майже половини районів Північного Кавказу не впливала із культурних потреб та інтересів населення і була охарактеризована як легковажна і не більшовицька. Українізація школи й преси проводилась при повній відсутності контролю з боку крайових органів, що дало можливість ворогам радянської влади, як-то кулакам, офіцерам, реемігрантам, учасникам Кубанської ради і т.д. – легально організувати опір радянській владі. Були у цій постанові вказані і конкретні шляхи боротьби з цим «злом». Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської, як найбільш контрреволюційної, всіх жителів крім дійсно відданих радянській владі, не замішаних у саботажі хлібозаготовок і заселити цю станицю сумлінними колгоспниками-червоноармійцям з інших районів. негайно перевести на Північному Кавказі усе діловодство радянських і кооперативних органів в «українізованих» районах, а також усі газети, журнали на російську мову як більш зрозумілу для кубанців. До осені підготувати і перевести викладання в школах на російську мову. Ця постанова стала керівництвом до дії по ліквідації українізації не лише на Північному Кавказі, але й усіх інших регіонах СРСР, де активно діяла українська громада.

15 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б), Раднарком СРСР прийняли директиву, яка засуджувала українізацію цілого ряду районів СРСР (наприклад, у Далекосхіднім краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області і т.д.). Зазначалось, що українізація вигідна тільки буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, проникають у ново українізовані райони і там ведуть ворожу діяльність. У зв'язку з цим у вищезазваних районах вимагалось негайно призупинити подальшу українізацію, перевести усі українізовані газети, книги, видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою [17, 67-68]. Коротко, конкретно і зрозуміло. Не потрібно жодних пояснень і додаткових інструкцій.

Рішення щодо припинення українізації дуже швидко втілювались у життя. Широкою хвилею прокотилися масові арешти не лише організаторів, активних членів, але й прихильників українізації уже після перших постанов.

Інспектор по українізації в Центрально-Чорноземній області Олександр Зозуля згадував, що 29 грудня 1932 р. до обкому партії і облвиконкому надійшла з Москви телеграма «Украинизацию отменить, аппарат распустишь. Указания почтой. И. Сталин, В. Молотов». Після цієї короткої, але досить чіткої настанови протягом тижня усі українські організації, товариства, школи, клуби, читальні, гуртки художньої самодіяльності перестали існувати. В українських районах почалися арешти. «Враження було таке, що українізацію дозволено, щоб виявити українських патріотів та ізолювати їх від широких мас», писав багато років потому О.Зозуля.

Олесь Панченко, який у 1920-ті роки приїхав на Кубань й брав активну участь у проведенні українізації у краї, у книзі «Розгром українського відродження Кубані», виданій 1973 р. в США, з сумом констатував, що всі українські школи, культурно-освітні українські установи на Кубані були ліквідовані. На дверях «Нацклубу» повісили замок. У багатьох станицях твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, сучасних українських письменників, у тому числі й місцевих, виносили з клубів, хат-читалень на вулицю і палили. Всі українці, які брали хоч яку-небудь участь в українському культурно-національному житті Кубані, були знищені фізично або заслані на каторжну працю до концентраційних таборів на різний термін ув'язнення. Крім того, 1500 вчителів українських станичних шкіл заплатили своїм життям або заслані на каторжну роботу в сибірську тайгу за свою віддану працю на культурно-освітній ниві. Лише поодинокі з учительського персоналу unikли катування й фізичного знищення в застінках ГПУ–НКВД.

З станиці Полтавської, Уманської було депортовано майже всіх жителів. А незабаром станиця Полтавська, яка була заснована ще запорозькими козаками в кінці XVIII ст., перестала існувати, вона була навіть перейменована на Червоноармійську (лише в середині 90-х рр. XX ст. було відновлено стару назву). Станиця Уманська стала Ленінградською. Всього ж з 16 станиць було виселили близько 200 тисяч жителів. Їх майно було конфісковано. Не вдалось unikнути депортації навіть мешканцям станиці Урупської, які в 1905 р. повстали проти царського уряду, вимагаючи козачого самоврядування. Не врятувало їх революційне минуле, вони були переселені у сибірську тайгу [19, 80-81; 13, 84]. А на тих, кому вдалося unikнути депортації, чекав страшний голод 1932–33 рр.

Нищилось усе українське, в першу чергу люди. Якщо в 1929 р. відсоток українців на Північному Кавказі складав 33,9%, то 1939 р. він зменшився до 3,3%, у Краснодарському краї відповідно 41,1% і 4,7%. У Сибірі з 7,6% у 1926 р. до 3,73% у 1959 р. Питома вага українців на теренах Російської імперії, пізніше в СРСР, в 1897–1900 рр. складала 5,4%, у 1926–1931 рр. – 8,9%, у 1937р. – 3,0% від усього населення держави [20, 84; 23, 24; 6]. «За кожен здобуток українізації доводилося платити втратою української сили або потенційної сили» [24, 49-50], стверджував визначний український

літературознавець, мовознавець Юрій Шевельов. Дуже дорогою ціною обійшлося українцям їх національно-культурне відродження.

Попри численні перешкоди у місцях компактного поселення українців на теренах Радянського Союзу за межами України успіхи у справі українізації були відчутні. Вони стали можливими лише завдяки самовідданій, наполегливій праці місцевих культурних сил та допомозі УСРР. Ця робота вимагала величезного ентузіазму, значних коштів і навіть людських жертв. Головне, українізація йшла знизу, від українського населення, вона не насаджувалася зверху. Це одна з яскравих, а разом з тим і трагічних сторінок у діяльності наших колишніх співвітчизників, які в силу різних причин змушені були залишити рідну землю. Події вказаного періоду засвідчили їх небайдужість до свого історичного минулого, бажання зберегти свою мову, культуру, традиції, а значить і своє українське походження. Відродження ж національно-культурного життя українців на пострадянському просторі на кінець ХХ ст. засвідчило, що зусилля українців у 1920-х – на початку 1930-х років не були марними.

Література

1. Аніканов П. Національно-культурне будівництво в українських районах Далекого Сходу // Червоний шлях. – 1932. – № 9–10.
2. Баклаженко С. Українська культура на Північному Кавказі по жовтні // Червоний шлях. – 1929. – № 5–6.
3. Бондаренко А. Діаспора на Саратовщині // Криниця. – Уфа. – 1993. – Серпень-вересень.
4. Винниченко Ігор. До історії організації «шефства» над українськими районами Далекого Сходу // Українська діаспора. – Ч. 5. – 1994.
5. Винниченко Ігор. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир, 1992.
6. Демографічна карта розселення українців у Росії // <http://kobza.com.ua/infan/demogr/demogra.htm> (31.01.03).
7. Зозуля О. Національна політика російської комуністичної імперії // Нові дні. – Торонто, Канада, 1963. – листопад.
8. Клименко Сергій. Українізація в Казахстані (1930-1933 рр.) // Українська діаспора. – 1992. – №. 2.
9. Крикуненко Віталій. Міст до Атлантиди // Літературна Україна. – 1990. – 10 травня.
10. Лазебник Станіслав. Вулиця Шевченка в Алма-Аті // Культура і життя. – 1992. – 15 лютого.
11. Макаренко П. З життя Кубані під комуністичною владою. 1920–1926 – Прага, 1927.
12. Марунчак Михайло. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. – Вінніпег, 1974.

13. Панченко Олесь. Розгром українського відродження Кубані. – Лос-Анжелес, 1973.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Под ред. Тройницкого Н.А. Распределение населения по главнейшим сословиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям. – Спб., 1905.
15. Перші кроки Північно-Кавказького українського науково-дослідного інституту // Вісті ВУЦВК. – 1932. – 15 червня.
16. Попок Андрій. Українські поселення на Далекому Сході. історико-соціологічний нарис. – К., 2001.
17. Сергійчук Володимир. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К., 2000.
18. Сулятицький П. Українізація на Кубані // Тризуб. – 1929. – № 41. – С. 16; № 43. – С. 8–9;
19. Траф'як Михайло. Голодомор на Кубані // Сучасність. – 1993. – № 8.
20. Траф'як Михайло. Голодомор на Кубані // Сучасність. – 1993. – № 8.
21. Українізація на Північному Кавказі // Сучасність. – 1973. – № 7–8.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.1, оп.5, спр.476 - Арк.1, 1зв., 13, 26,29.
23. Чорний Сергій. Українці в Сибіру // Визвольний шлях. – 2000. – № 5.
24. Шевельов Юрій. Українізація: радянська політика 1925–1932 років // Сучасність. – 1983. – № 5.

УДК 316.347:314

К. О. Чернова

ЕТНІЧНІ ГРУПИ В СТРУКТУРІ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

У статті проаналізовані етнічні групи як елементи соціальної структури, оскільки виокремлення таких груп є притаманним для соціології засобом аналізу суспільства як складної системної цілісності.

Ethnic groups as element of social structure are analysed in the article, as determination of such groups in sociology comes forward the mean of analysis of society as to difficult system integrity

Термін «етнічна група» – сукупність людей, які представляють собою частину того чи того етносу, перебувають за межами розміщення його основного масиву, усвідомлюють спільність свого походження, постійно взаємодіють між собою й характеризуються певним ступенем внутрішньої згуртованості й солідарності, об'єднані спільними інтересами, спільним